

מבנה בידור רב תכליתי מימי הורדוס ביריחו

אהוד נצר

המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בשלושה אירועים היסטוריים, שהתרחשו על פי כתבי יוסף בן־מתתיהו ביריחו, והעוסקים כולם בחודשי חייו האחרונים של המלך הורדוס, נזכרים מבנים – תיאטרון, אמפיתיאטרון והיפודרום. לכאורה, כל אחד מהם הינו מבנה העומד בפני עצמו, אך לאור הידע המצוי כיום אודות יריחו יש יסוד להניח, כי שלושת האירועים הללו התרחשו במבנה אחד, רב תכליתי, ששרידיו מצויים בתל אל־סמאראת ומדרומו.

האירוע הראשון על פי סדר כרונולוגי אירע בתיאטרון. קבוצה של נכבדים, שגנופה עלידי הורדוס בעקבות הורדת נשר הזהב מעל הכניסה להר הבית בירושלים, הובאה לתיאטרון. מחמת מחלתו וחולשתו לא היה הורדוס מסוגל לעמוד ולכן שכב בעת האירוע על ספה, שניצבה על הבמה (קדמוניות היהודים, יז, 161–163. בתרגומים אחדים כתוב אמנם "אמפיתיאטרון", אך התרגום המוסמך מציין תיאטרון).

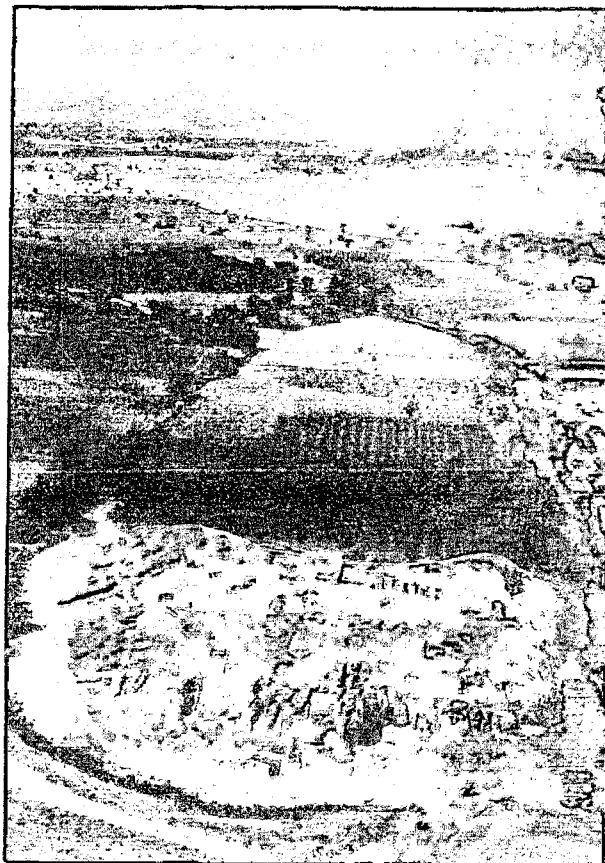
האירוע השני קשור בהיפודרום, שקבוצה אחרת של נכבדים הובאה אליו. נכבדים אלה הושמו בפועל ב"מעצר בית" מבלי לדעת, שנועדו להיות מוצאים להורג עם היודע דבר מותו של המלך (קדמוניות היהודים, יז, 173–175; מלחמת היהודים א, לג, ג, ו).

באירוע השלישי, שנערך על פי יוסף בן־מתתיהו באמפיתיאטרון, אספו ראשי השלטון את הצבא והודיעו לו על מותו של הורדוס ועל צוואתו, לפיה יהיה ארכילאוס יורשו של המלך בחלק זה של הממלכה. באמפיתיאטרון נשבע הצבא אמונים לשליט החדש בהתאם לכללי הטקס (קדמוניות היהודים, יז, 194; תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, א, לג, ג, ח).

תל אל־סמאראת מצוי במערב בקעת יריחו, כ־600 מ' מדרום-דרום־מערב לתל אלטולטאן (איור 1). בעבר זכה תל זה לתשומת לב מעטה בלבד. בשנת 1868 ערך כאן צ'ארלז וורן חתך צר לרוחבו של התל כחלק ממחקר של תשעה תלים בכל רחבי הבקעה (Warren, 1876). וורן הגיע למסקנה, כי אין בתל אל־סמאראת כל עניין, מבחינתו. עניינו של כתב שורות אלה בתל הנדון התעורר בעת עיון בתצלום אוויר של בקעת יריחו. בתצלום נראה מדרום לתל משטח מפולס, הדומה לסריקוס רומאי (איור 2). כאן המקום לציין, כי למפנה הדרומי של תל אל־סמאראת יש צורה עגולה למחצה כשל אודיטוריום של תיאטרון.

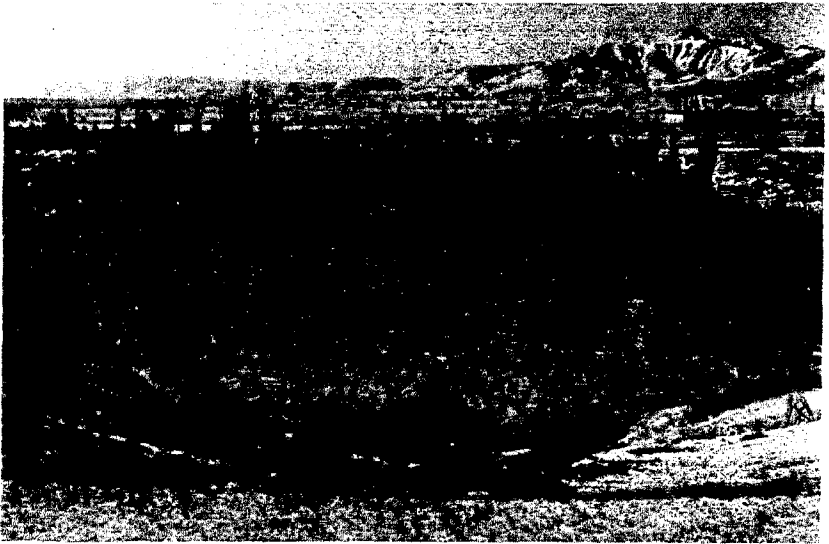
לאחר שתי עונות חפירה (ועונה קצרה בשנת 1975 ועונה מרכזית בשנת 1976), שנהלו עלידי כתב שורות אלה (מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית, במימון ועדת המחקר של רשות הספורט ובהשתתפות פי פוליקסטר ודי סטייטל), התקבלה תמונה מעניינת ביותר של המבנים, שהוקמו במקום ללא ספק בתקופתו של הורדוס (נצר, 1980/א; 1980/ב).

איור 1: תל איסמאראת – מבט מצפון

התל עצמו התגלה כמבנה חד שכבתי ענק, שממדיו כ-100 מ' מצפון לדרום וכ-70 מ' ממערב למזרח. למעשה שרד רק המסד של המבנה, שהיה מורכב משתי יחידות: בדרום קויאה של תיאטרון, שקוטרה כ-70 מ', ולצדה (לכיוון צפון) מסד. המסד, שגובהו עשרה מטרים בממוצע, נשא על גביו מבנה, שהיה בנוי כנראה כולו מאבני גזית. מידותיו של המסד היו כ-70 X 70 מ', אך המבנה נעלם לחלוטין ובמקום נותרו יסודותיו בלבד. היסודות נבנו מלבני בוץ וביניהן מילוי עפר. כיום יוצרים שרידי המבנה צורה של תל, אך דפנותיו של המסד אנכיים והיו מצופים באבני גזית. צורת התל התקבלה לאחר שוד אבני הגזית ועקב תהליכי האירוויזה שפגעו במסד. בעת שוד האתר נלקחו כנראה בין השאר גם ספסלי הקויאה, וכך נותר רק הקיר ההיקפי העגול למחצה, שהיה בנוי מבני בוץ עם מילוי עפר, שעיצב את צורתה. כן שרדו בקויאה משטחי טיח אופקיים (עד מחצית הגובה), שמעליהם היו בוודאי מעברים בין שתי קבוצות ספסלים: התחתונה והעליונה. עדות לאופיו ולפארו של המבנה, שהיה מעל המסד, נמצאה בקבוצת אבני גזית וביניהן חוליית עמוד שקוטרה 70 ס"מ, שהייתה מעוטרת בפרסקו צבעוני בדגם המחקה עורקי שיש.

איור 2: תל-א-סמאראת – המשטח המפולס שמדרום לתל

כדי לקבוע האם היה המשטח המאורך שמדרום לתל מעשה ידי אדם (בעת העתיקה) נערכו בו בדיקות מספר משלושת עברי המשטח, שאינם גובלים בתל. בבדיקות אלה נחשפו יסודות של קירות קדומים, המעידים על הקירות, שהקיפו את המשטח במקור בקווי מתאר ישרים (איור 3). ממערב נחצבו הקירות אל תוך המדרון הקל (איור 3) ואילו ממזרח לא התגלו שרידי קירות; דומה שהיו כאן קירות אולם הם נפגעו בעת בניית תעלת השקיה, המצויה לאורך התוואי המשוער. שברי עמודים וקורות, שנמצאו בקצה הדרומי-מערבי של המסלול, מרמזים על עזרות עמודים, שהקיפו כנראה את המסלול, אולי בדומה לעזרות שנחשפו באיצטדיון שבשומרון, שאף מקורו בימיו של הורדוס (Crowfoot et al., 1954).

למאמר זה מצורפים שחזורי דמותו המקורית של המבנה, שהוכנו על-ידי כותב המאמר (איורים 4 ו-5). חלק מן הפרטים, כגון חדר המדרגות, שחייב היה להתקיים בנקודה כלשהי, הינם משוערים, אך בעיקרם הם מבוססים על יסודות המבנה שנחשפו. חשוב לציין, כי השחזור המוצע מספק מענה לעניין "המעצר המינהלי" של הנכבדים בהיפודורום דווקא שעה שמתרת המעצר הוסתרה מהם. המבנה, שהיה ממוקם על ראש התל, מתאים למטרו; זו שכן מצד אחד היה זה מבנה מפואר ומכובד ומצד שני היה נוח ביותר לשמירה ולמניעת בריחה.

כיצד תיפקד המכלול הנדון במקורו? על פי ממדיו (כ-320 X 80 מ') שימש המסלול כראש ובראשונה למרוצי סוסים ומרכבות. אין זה מן הנמנע, כי נערכו בו גם מרוצי אתלטיקה ופעילויות אחרות. בחפירות המצומצמות לא נמצאו אמצעים מתקנים מיוחדים למרוצי סוסים (כגון הספינה או השערים, שהסוסים נכנסו דרכם), אך יש לייחס זאת, בין השאר, לחפירה החלקית ולהשתמרות המועטת.

בקצה הצפוני של המסלול היה ממוקם מבנה דמוי קויאה, שסיפק מקומות ישיבה נוחים לכ-3,000–3,500 צופים. סביר להניח, כי בחזית הקויאה היה משטח מוגבה קמעה מן המסלול, ששימש בשעת הצורך במה. השטח שמדרום לתל, בכיוון המסלול, מוגבה ממנו כבעשרה מטרים.

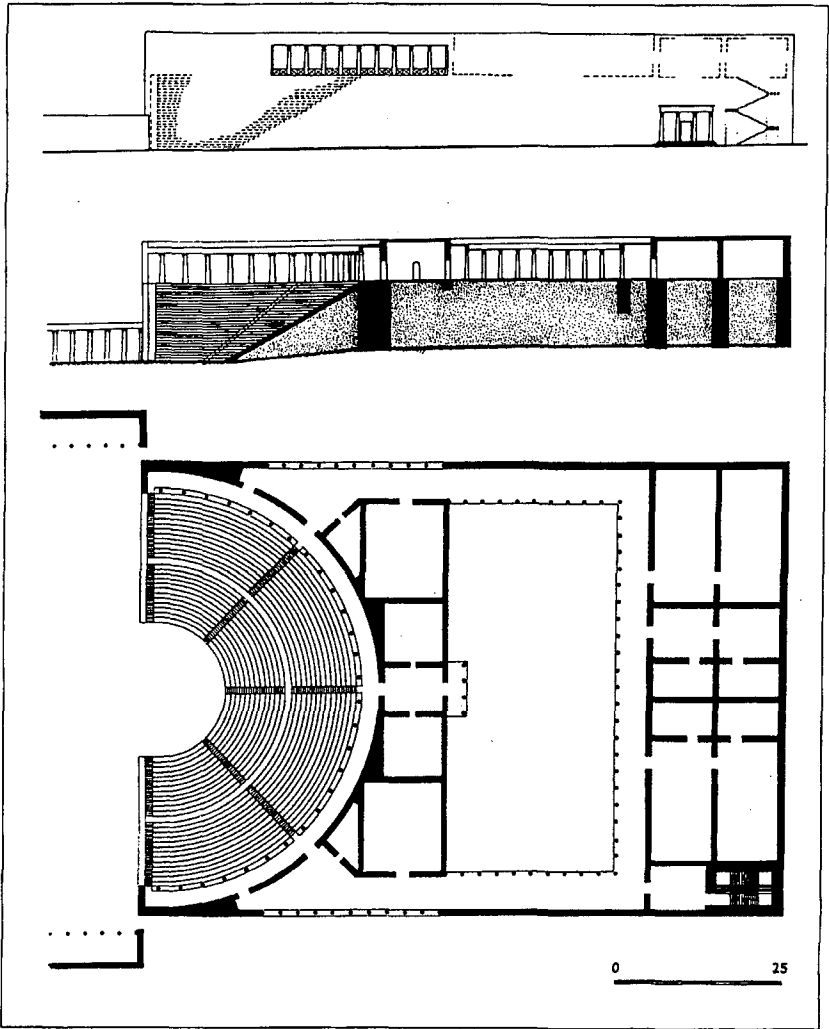
איור 3: תל-א-סמאראת – חפירת הקיר המערבי; בימין התמונה נראה המדרון הדרומי, המעוגל למחצה, של התל

בבדיקות שנערכו בו לא נמצא כל מידע ברור אודות שמצבו המקורי של אזור זה. מערך בית הבמה המקובל בתיאטראות לא התקיים כאן, אך בעזרת לוחות עץ ניתן היה להרכיב קיר אחורי בעת עריכת מופעים, המחייבים קיר כזה (עדות לבמה מתפרקת נמצאה לדוגמה בתיאטרון של מרגמון שבאסיה הקטנה, משלהי התקופה ההלניסטית). מבנה זה יכול היה לאפשר ליושבים בקויאה לחזות באירועים הנערכים על הבמה (אירועי דרמה ומוסיקה, היאבקות ותרגילי התעמלות) או לחילופין (כאשר מסך העץ איננו מורכב באחורי הבמה) לחזות במירוצים שונים או בפעילויות אחרות, שנערכו על גבי המסלול. היושבים פונים אמנם דרומה והשמש נמצאת לכאורה מולם, אך אם נזכור שיריחו הייתה מאוכלסת בעיקר בחורף, הייתה הישיבה תחת כיפת השמים אפשרית רק כאשר היושב חשוף לקרני השמש.

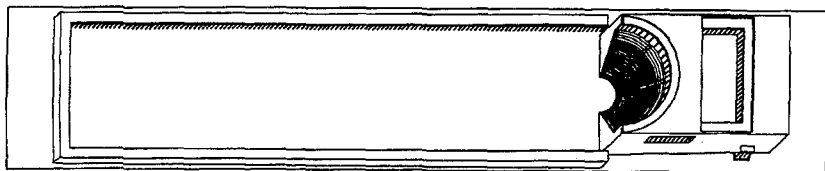
מן הבניין, שהיה ממוקם בחלקו הצפוני של התל, שרדו כאמור היסודות בלבד. יש להפריד בין האזור המרכזי, שקירות יסוד לא התגלו בו, ובין האזור הצפוני, שניתן להבחין בו במתארים של חדרים אחדים. נראה, שבמרכז הייתה חצר גדולה, שממדיה כ-25 X 55 מ'. החצר הייתה מוקפת כנראה בעזרות עם עמודים ומצפונה היו חדרים ואולמות אחדים. חדרים נוספים היו ממוקמים בין אותה חצר ובין הקויאה, אולם רק בקצוות (איור 4). קשה ביותר לקבוע למה שימש הבניין שנעלם. אפשרות אחת הינה לראות בו מבנה לצורכי אירוח בשעת האירועים שהתקיימו במקום, ואפשרות שנייה, המסתמכת במידה מרובה על תכניתו המשוחזרת של המבנה, היא זיהויו כמנסיון. ייתכן גם צירוף של שני השימושים, ואולי היו לבניין גם שימושים נוספים. אין אמנם כל קשר ישיר בין שלושת האירועים ההיסטוריים, הנזכרים בכתבי יוסף בן-מתתיהו, ובין תפקידיו המקוריים של המכלול ביריחו, אולם מרשימות האירועים, שמביא הסופר בהקשר למשחקים, שייסד הורדוס לכבודו של הקיסר בירושלים ובקיסריה, ניתן להשליך גם על שימושיו של המתקן ביריחו. היה זה מבנה בידור רב תכליתי, שניתן היה לקיים בו אירועים מגוונים כגון מירוצי סוסים ומרכבות, תחרויות אתלטיקה כולל ריצה, היאבקות, תרגילים והתעמלות וכן אירועי

איור 4: תל א-סמאראת - תכנית (למטה), חתך (במרכז) וחזית מזרחית (למעלה); שחזור

מוסיקה ודרמה. אלא שבקיסריה וכנראה גם בירושלים נערכו האירועים בשני מבנים נפרדים (תיאטרון ומסלול מירוצים, שנכון לקרוא לו היפודרום) ואילו ביריחו צורפו שני המבנים הללו למבנה אחד (איור 5). הדבר התאפשר באמצעות פתרון הגיוני ואינטגרלי: הגבהת הבניין שמאחורי התיאטרון על גבי פודיום, שגובהו זהה לגובה השורות העליונות של התיאטרון. מעבר הצופים מהבניין המוגבה אל התיאטרון היה, אם כן, טבעי ונוח. הקמת מבנה על גבי תל מלאכותי, שנבנה שלא לצורכי הגנה, מוכרת ביריחו ממבנה אחר של הורדוס, הארמון השלישי שבתל הדרומי (הארמון שהורדוס שהה בו כנראה בימיו האחרונים). היתרונות של מבנים מוגבהים מסוג זה

איור 5: תל א'סמאראת – שחזור איזומטרי

ביריחו היו נופיים ואקלימיים; מטרתם הייתה להתרומם מעל צמרות מטעי הדקלים הסמוכים ולהנות מרוחות קלילות בימים החמים של עונות המעבר. באתר ארמונות החורף שבמוצא ואדי קלט מצויים שני תלים מלאכותיים: התל האחד נבנה מצפון בימיו של אלכסנדר ינאי ונועד להגביה את הארמון לצורכי הגנה. התל השני, לעומת זאת, זה שמדרום לוואדי קלט, נבנה בסוף תקופת שלטונו של הורדוס כחלק מארמונו השלישי בעיר הקיט החורפית. השיקולים לבניית בניין מוגבה במקרה זה היו, ללא ספק, נופיים או/ו אקלימיים.

גילוי, לאחרונה, של ההיפודרום מימי הורדוס בקיסריה (פורת, 1994; Porath, 1994) מעורר עניין רב בהקשר להבנת המבנה שביריחו. ניתוח המערך ביריחו מלמד, כי יוסף בן-מתתיהו לא דייק כשכינה את המבנה בשמות שונים, וכי יש מקום לראות במושגים איצטדיון, אמפיתיאטרון והיפודרום בלשונו של יוסף בן-מתתיהו מושגים נרדפים. הכנסת המושג האיצטדיון לדיון נובע מכך שאת ההיפודרום שבקיסריה כינה יוסף בן-מתתיהו הן בשם אמפיתיאטרון (קדמוניות היהודים, טו, 341; מלחמת היהודים נגד הרומאים, א, כא, ח) והן בשם איצטדיון (קדמוניות היהודים, יח, 57). המסקנה, אם כן, פשוטה למדי: את המבנים המוכרים מן החפירות יש לשפוט על פי צורתם ולא על פי דרך כינוים בפי ההיסטוריון הקדום. מסיבה זו בלבד יש הצדקה לקרוא למבנה שביריחו "מבנה בידור רב תכליתי", ואילו את המבנה המפואר, שנחשף לאחרונה בקיסריה, יש לכנות היפודרום. אין בכך כמובן כדי למנוע משיוך תפקודים נוספים למבנה האחרון כגון: זירה למירוצי אדם ואולי אף למלחמה עם חיות טרף, אך הסיבה לקביעת צורתו של המבנה היא מירוצי סוסים ומרכבות. עבורם בעיקר נועד המבנה.

ספרות

- יוסף בן-מתתיהו;
תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, תרגום: י' שמחוני, הוצאת מסדה, גבעתיים-רמת גן 1968.
 יוסף בן-מתתיהו;
קדמוניות היהודים, תרגום: א' שליט, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים 1963.
 נצר א', 1980/א;
 "ההיפודרום שבנה הורדוס ביריחו", **קדמוניות**, יג, עמ' 104-107.
 נצר א', 1980/ב;
 "מפעלי הבנייה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי", **קתדרת**, 15 עמ' 38-51, 61-67.
 פורת י', 1994;
 "האמפיתיאטרון של הורדוס בקיסריה, דו"ח מוקדם", **עתיקות**, 25, עמ' 11-19, 188.

Crowfoot J.W. et al., 1954;

The Buildings of Samaria, London, pp. 41-80.

Porath Y., 1994;

"Herod's 'Amphitheatre' at Caesarea - A Multipurpose Entertainment Building", *The Roman and Byzantine Near East*, Supplementary Series to the Journal of Roman Archaeology, Number 14, pp. 25-27.

Warren C., 1876;

Underground Jerusalem, London.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il